
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A SZEMÉLYISÉG PSZICHOLOGIAJA

Polémia egy marxista igényű személyiségfelfogással*

HÓDI SÁNDOR

„Ahány pszichológus, annyi személyiségfelfogás” — írja találóan Horváth György arról a fogalmi tarkaságról, ami a személyiség szó használatával kapcsolatban jellemzi ma a pszichológiát. És ha valamelyest is ismeretes előttünk a pszichológia fogalmi apparátusának általános ki-munkálatlansága, aligha találjuk túlzónak Horvát György sommás kon-
kzekvenciáját.

A vázolt helyzet persze nem kevés gondot jelent e tudomány eredmé-
nyes művelése szempontjából, hiszen a személyiség — értelmezésének
sokfélesége és ellentmondásossága ellenére — mégiscsak kulcsfogaima
volna a pszichológiának. Így van ez annak ellenére is, hogy tudósaink
közül sokan, legegyszerűbbnek látszó megoldásként, szívesen számúznék
a pszichológiából ezt a zavarkeltő fogalmat.

A személyiség fogalma alatt azonban nemcsak pszichológiai kategó-
riáról van szó: a pedagógia, szociológia, jog, történelem, irodalom, filo-
zófia stb. éppoly kevésbé tud meglenni nélküle, éppoly gyakran hivat-
kozik a személyiség fogalmára, akárcsak a pszichológia. Hogy némileg
eltérő jelentéssel, az magától értetődő. Hiszen már a pszichológián belül
is a rokon értelmű szavak tucatja van a személyiség fogalmába össze-
vonva, mint ahogy ez fordítva is áll: egy tucat rokon értelmű szó hasz-
nálatában ott visszhangzik a személyiség fogalma. Az egyén, egyéniség,
személy; ego, én, self; szubjektum, individuum, valamint a vérmérséklet
és testalkat szerinti tipológiák különböző spekulatív kategóriái, végső
soron mind egytől egyig az ember fogalmának pszichológiai szinonimái.
És lévén, hogy az ember fogalmának bármelyik pszichológiai szinonimá-
ja zavartalanul behelyettesíthető a személyiség fogalmával, sőt mindenki
kénye-kedve szerint szűkíthet vagy szélesíthet még a szó jelentéstartal-
mán, aligha lehet meglepő, ha a személyiség szó használatában a felfo-

* Horváth György: *Személyiség és öntevékenység*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1978

gásbeli eltéréseknek ártekinthetetlenül széles skálája van. Olyannyira széles szélsőskáláról van szó, hogy a személyiség fogalma „univerzális alkalmazhatósága” miatt, nemegyszer, nélkülöz már minden konkrét tartalmat, és — mint Horváth György írja — „nem több tölteléknel, kváziszónál”.

Ha e szó jelentése, a személyiség fogalmának meghatározása szempontjából leginkább kompetensnek tekinthető tudományban is ennyire szétfolyó és tág, hogyan várhatnánk el, hogy ennél határozottabb és egyértelműbb jelentést tulajdonítson neki a többi szaktudomány. Nincs hát semmi meglepő abban, hogy a szociológiától az etikáig, a történelemtől a jogtudományig, valamennyi tudományág jogot formál a maga sajátos — nem kevésbé zavaros és ellentmondásos — személyiségfelfogására. A tabló azonban teljessé csak a személyiség szónak a szaktudományok berkein kívül való térhódítása során vált.

Mert — ismerve a divat kényszerítő erejét — az csak természetes, hogy amilyen felkapottá vált ez a bűvös szó a tudományos publikációkban, s ezt követően az intellektuális prózában, éppoly népszerűsége tett szert a közéleti eszmecsereokban, mindennapi vitáinkban. Használata olyannyira elterjedté vált, hogy hovatovább a korszerűség követelményének számít, hogy az ember unos-untalan hivatkozzon saját és mások személyiségére.

A személyiség szó divatba jötte, népszerűsége azonban vajmi kevés közvetlen haszonnal jár. Inkább ellenkező a hatása. A személyiség fogalmához tapadó homályos képzetek miatt e szó használatától a normális köznapis érzés és beszéd szükségképp elveszti közvetlenségét és természetességét, helyette mesterkéltté, fontoskodóvá válik. Kevesen, feltűnési vágyból, ezt tudatosan vállalják. A legtöbb ember azonban tulajdonképpen azért ragaszkodik a személyiség szó használatához, mert úgy véli, hogy ezáltal lényegesen közelebb áll emberi mivoltának és életviteli problémáinak „tudományos szintű” magyarázatához.

S éppen ez a naiv hit figyelmeztet bennünket arra, hogy a személyiség fogalmának térhódítását nem célszerű kizárólag vagy elsősorban a divattal magyarázni. Nyilvánvaló, hogy a divatnál mélyebb okok játszanak közre abban, hogy ez a — különben felettébb nehezen értelmezhető és körülírható — fogalom ilyen nagy népszerűsége, „befogadásra” talál. És talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a személyiség szó divatos felfutásában tulajdonképpen az emberek *önismereti igényének* sajátos megnyilvánulási formáját kell látnunk. Annak az önismereti igénynek a megnyilvánulását, amelyet napjainkban az individuális életszerveződés sajátos problematikája állít mindinkább előtérbe.

A jelzett folyamatra elsősorban egészségügyi vonatkozásai miatt szoktunk felfigyelni. A neurózisok, alkoholizmus, narkomania s egyéb devianciák növekvő méreteiről készült kimutatások ugyanis közvetlenül

érzékeltetik az ember életszerveződésére nehezedő egzisztenciális problémák súlyát. Ennek a folyamatnak azonban egészségügyi vonatkozásain kívül számos más, társadalmi és személyi, aspektusa is van. Társadalmi aspektusát tekintve, Horváth György helyénvalóan jegyzi meg, hogy a személyiség fogalmának körülhatárolására és e fogalom kialakulásának, szerepének, jelentőségének tisztázására törekvő tanulmányok sokasodása tulajdonképpen annak az *ideológiai küzdelemnek* a szerves részét képezik, amely az *ember mibenlétének* s ebből fakadóan: az ember társadalmi szerepkörének meghatározásáért folyik.

Ugyanezen folyamat személyi vonatkozásai látszólag más természetű kérdéseket vetnek fel. Az individuális életszervezés gondoljai konkrét formában mindig sajátos élettapasztalatot jelentenek, ami rendszerint együtt jár az emberi elesettség nem mindig feltétlenül patológiás, de annál nem kevésbé szorongató életerzéseiével. Az elesettség érzésének egyik legnyomasztóbb formája kétségkívül az, ha az ember *önmegélése* válik *bizonytalanná*. Márpedig az emberek részéről megnyilvánuló nagyfokú érdeklődés önnön mivoltuk iránt, amit többek között a személyiség szó divatba jötte is reprezentál, arra utal, hogy ebből az alapélményből az emberek jelentős hányadának része van. S ebben a helyzetben mi sem tűnhet vonzóbb megoldásnak, mint ha az összefüggések kellő áttekintése helyett, vagy híján, egyetlen szóval is körülírhatják, meghatározhatják nyugtalanóságuk szorongató okát, önmagukat. A személyiség fogalma pontosan ezt a szerepkört volna hivatott ellátni: benne keres és remél támaszt az ember önmagában való bizonyosságához.

Más kérdés, illetve ez volna éppen a lényegi kérdése, hogy a személyiség fogalma miként látja el ezt a funkcióját. Hogy használata, vagyis az önmeghatározás ezen egyszerű módja révén az ember voltaképp miféle tudattartalmakkal reflektál önmagára?

Mínt hogy emberi életünk objektív és szubjektív vonatkozásai a maguk összetettségében többnyire kiismerhetetlenek számunkra, az egyszerűség kedvéért tulajdonképpen elfogadható volna, hogy a személyiség fogalmával jelöljük önmagunkat. Elfogadható volna, ha életünk konkrét élménytartalmát, illetve viszonyainak sajátos konglomerátumát értenőnk személyiség alatt. Csakhogy fejünkben ez a fogalom rendszerint egészen más értelmet kap. Mindenekelőtt elveszti közvetlen és konkrét tartalmi vonatkozásait, s helyette önállósul mint életünk sajátos szerveződésének alapja. Más szóval, a személyi sors valamiféle meghatározójaként különálló létre tesz szert az az absztrakció, ami eredetileg csak önmagunkra vonatkozó tudásunk hiányosságait volna hivatott áthidalni. Ily módon pedig a személyiség fogalmával az ember nemcsak megkettőzi önmagát, de egyszersmind létrehozza önmaga hamis gondolati absztrakcióját. A személyiség spekulatív kategóriává válik, amelyre az a szerep háruí, hogy az adott emberi élet konkrét élménytartalmából elvonkoztatva

is magyarázattal szolgáljon a sorsformálódás állítólagos szabályszerűségeire és váratlan fordulataira.

A személyiség fogalma, fenti könnyen felismerhető ideologikus tartalma miatt, voltaképpen nem más, mint a hamis lényeggel felruházott emberi létezés történelmileg viszonylag új keletű formája. Ahogyan korábban társadalmi viszonyai kiismerhetetlen szövevényét az ember Isten személyébe vetítte ki, s ebben az absztrakcióban ismert később magára, hasonlóan jár el ma a „modern ember” is, aki alanyi viszonyulásainak sajátos rendszerét tárgyiasítja el és misztifikálja a személyiség fogalmában. Bár a párhuzam talán szokatlan, mégis, azt kell mondanunk, hogy Isten és a személyiség fogalma egyaránt arra szolgál, hogy az ember áthidalja velük a létezéssel való *azonosság hiányát*.

Az önismereti igény eme gondolati zsákutcáért persze legkevésbé a köznapi tudat marasztalható el, hiszen a társadalmi objektivációk és az emberélet élménytartalma s konkrét formája kölcsönös vonatkozásainak kellő tisztázása a társadalomfilozófia és a pszichológia kulcskérdéseként vár megoldásra.

Nem mintha erre vonatkozóan nélkülözni mindennemű magyarázatot. Ellenkezőleg, az a sokféle személyiségfelfogás, amellyel úton-útfélen találkozhatunk, mind megannyi kísérlet arra, hogy a személyi életszerveződés jellemző problémáira megfelelő magyarázattal szolgáljon. Ez a „megfelelés” azonban a legkevésbé a dolgok valós összefüggéseire vonatkozik: meghatározott társadalmi körülmények ideologikus képviselése az, amihez a különböző személyiségelméletek igazodnak. Magyarázat is ez egyúttal arra, hogy az ember önismereti igényével kapcsolatban a pszichológia, s mögötte a társadalomfilozófia, miért nem szolgált mindenki által elfogadható, egységes magyarázattal.

Az eltérő ideológiai érdeklőségekből fakadóan természetes a sokféle magyarázat. A magunkra vonatkozó ismeretszerzés szempontjából azonban a legtöbb gondot éppen ez okozza. Mivel személyiségünk mibenlétével kapcsolatban minden magyarázat közvetlenül érinti a személyi sorsformálás lehetőségének kérdését, távolról sem mindegy, hogy a személyiség fogalmához tapadóan az embert miféle képzetek segítik (vagy gátolják) életének cselekvő szervezésében, távolról sem közömbös, hogy különböző személyiségfelfogások, az ember ideológiájaként, társadalmilag milyen vállalható magatartást népszerűsítsenek.

Éppen ezért minden olyan munkát, ami jelentős mértékben hozzájárul önmagunk jobb megismeréséhez, s ami segít bennünket eligazodni a különböző személyiségelméletek egymásba szövődő gondolatrendszerinek bonyolult útvesztőiben, megkülönböztetett figyelemben kell részesítenünk. Különösképpen megérdemli ezt a figyelmet az olyan munka, amely, túl ezen — a legjobb értelemben vett — ismeretterjesztő jellegen, egyúttal megismerteti bennünket egy olyan személyiségfelfogással is,

amelyet, megfelelőképpen továbbgondolva, hasznosítani tudunk személyes életünk szervezésében.

Horváth György könyve, a *Személyiség és öntevékenység*, mindenképpen közénk tartozik. A szerző széles látókörrrel és alapos szakmai tájékozottsággal közelít a személyiségfogalom elemzéséhez. Világos és egyszerű nyelvezettel, de mégis gondos körültekintéssel ismerteti meg olvasóit személyiségünk mibenlétének fontos összefüggéseivel. A kérdéskörben jártas olvasók számára viszont Horváth György könyve azért érdemel figyelmet, mert a szerző következetesen és határozottan érvényesített világnézeti állásfoglalása megfelelő alkalmat szolgáltat a konstruktív véleménycseréhez.

Könyvében Horváth György többek között arra keres választ, hogy a különböző személyiségelméletek „magvát” miként lehetne egységes elméleti rendszerbe integrálni. Következtetése — a fentebb mondottak alapján — aligha lehet meglepő számunkra. Vizsgálódásai eredményeként ugyanis a szerző azt vallja, hogy amilyen kilátástalan vállalkozás volna a személyiség sokféle értelmezését és definícióját megnyugtatóan rendezni és csoportosítani, éppoly kevésbé volna lehetséges belőlük a személyiségre vonatkozóan általános érvényű következtetéseket levonni. Vagyis, képtelenség a különböző személyiségelméleteket egymással összemenni. Nemcsak a már jelzett fogalmi tarkaság miatt bizonyulna ez képtelen vállalkozásnak. A személyiség szó használatában tapasztalható önkényességnél nagyobb problémát jelent az, hogy a látszatra jelentéktelennek látszó értelmezésbeli különbségek mögött is gyakran „az elméleti háttér mély eltérései húzódnak”. S mivel ez az elméleti háttér valójában nem más, mint emberfelfogásunk filozófiai alapja, a jelentéktelennek tetsző értelmezésbeli különbségek mögött nem ritkán sarkalatos világnézeti kérdések feszülnek.

Horváth György munkája éppen ezeknek a háttérben megbúvó alapkérdéseknek a fessegetése, ezek tisztázására irányuló szándéka miatt rokonszenves. Ezt a szándékát és törekvését illetően már könyvének mottóját is szerencsésen választotta meg. Az az idézet ugyanis, amit G. W. Allporttól kölcsönzött, szellemében arra készítet bennünket, hogy vessünk számot mindig azokkal a filozófiai (ideológiai) következményekkel, amelyek pszichológiai felfogásmodunkból következnek. Ez a számvetés egyébként, ha gondolkodásunkban következtetések vagyunk, előbb-utóbb megkerülhetetlenné is válik, hiszen — ahogy Allport mondja — akárhogy vélekedjünk a pszichológia valamely problémájáról, állásfoglalásunk mélyén arról van szó, hogy egyfajta emberfelfogást részesítünk előnyben egy másikkal szemben. S ez az emberfelfogás hatását nyilván minden esetben érvényesíti.

A *Személyiség és öntevékenység* szerzője nem kendőzi el ideológiai elkötelezettségét. S ez egyúttal felhatalmazza őt arra, hogy bírálóan lép-

jen fel azokkal a törekvésekkel szemben, amelyek „a fejezetcímek átke-resztelésével” marxizálják a pszichológia akadémikus szemléletmódjának életidegenségét.

Lapozunk csak fel egy általános pszichológiát — írja Horváth György —, mindegy, hogy külföldit vagy hazait, száz közül kilencven nem csak a mű alapvető szemléletmódját, de szerkezetét és fejezetci-meit tekintve is, szinte tökéletesen megegyezik. S valóban, tökéletes megegyezést mutatnak abban, hogy az ember részekre tagolt lelki életé-nek fogalmi világunkban rögzült „kövületeit” elemzik, minden arra irá-nyuló különböző szándék nélkül, hogy az érzékelésről, figyelemről, em-lékezésről, képzeletről, gondolkodásról, akaratról összehordott ismeret-anyagból utólag rekonstruálhatnánk legalább egy fiktív ember lelki élc-tét. Ennek lehetőségéről azonban szó sincs. S még kevésbé lehet ezt a tudományos ismeretanyagot az „emberismeret” vagy ami ennél is fonto-sabb volna, személyi sorsformálásunk szempontjából hasznosítani.

Szerzőnk a „személyiség-központú egységes pszichológiáért” száll sík-ra, s így érthetően nem tartja elfogadható megoldásnak azokat a pró-bálkozásokat, amelyek — megkerülve a felmerülő elméleti nehézségeket — az egységes és oszthatatlan pszichikumot különálló funkciókra parcel-lázó akadémikus korlátoltságot akként válik meghaladni, hogy fejezet-címként az „érezékelés” helyébe a „személyiség érzékelését”, a „gondol-kodás” helyébe a „személyiség gondolkodását” biggyesztek. Mielőtt azon-ban rátérne saját személyiségfelfogásának körvonalazására, rövid psi-chológiatörténeti kitekintésében érzékelteti azokat a változásokat, ame-lyek nyomán, mintegy „a szűkös empirizmusra adott válaszreakcióként”, benyomult a pszichológiába a személyiség fogalma. Egyúttal megismer-tet bennünket azokkal a személyiségelméletekkel, amelyek nemcsak hogy népszerűvé tették ezt a fogalmat, de szemléletmódjukat — s mögöt-te emberfelfogásukat — tekintve „tudatosan vagy kevésbé tudatosan, köz-vetlenül vagy közvetve ma is elevenen hatnak a pszichológiai és peda-gógiai közgondolkodásban és gyakorlatban”.

Horváth György jól látja s ügyesen bontja ki a polgári személyiségel-méletek legfőbb fogyatékoságait. Helyes érzékkel tapint rá, hogy az egyén és a külvilág viszonyának kérdése, illetve e kérdés formális meg-válaszolása az, ami valamennyi személyiségelmélet leggyengébb és egyben legtámadhatóbb pontja. De ugyanúgy felfigyel azokra a gondolatcsírák-ra is, amelyek nélkülözhetetlen előfeltételei a személyiség mai korszerű értelmezésének.

Valamennyi személyiségfelfogás közül kétségkívül a mélylélektan tett szert legnagyobb népszerűsége. Sikerének titkát Horváth György azzal magyarázza, hogy a mélylélektan pontosan azoknak az elvárásoknak tesz eleget, amelyek a pszichológiával szemben élnek az emberekben. Az elvont és érdektelen problémák helyett személyiségünk mibenlétének

kérdését helyezi előtérbe; lelki jelenségeink öncélú tudományos elemzése helyett tetteink mások és gyakran önmagunk előtt is rejtett rugóit igyekszik feltárni, röviden: ez az elmélet közvetlen kísérletet jelent az emberélet egészének értelmezésére. A siker és a „közkinccsé” vállalás feltétele volt továbbá az a körülmény is, hogy az elmélet részzigazságait sablonos értelmezhetősége miatt könnyen lehetett konkrét tapasztalati élményanyagra vonatkoztatni, illetve azzal alátámasztani.

Legjobb példája ennek Adler személyiségkonceptiója. Adlernél ugyanis az egyén—környezet viszonynak „megoldási sémája” gondolati alapját tekintve könnyen visszavezethető arra a társadalmi-tapasztalati bázisra, amely a kapitalista áruterelés és csereviszonyok alapvető sajátosságaként szükségképpen vált az emberek alapélményévé. Nevezetesen annak az alapvető összefüggésnek a felismeréséről van szó, hogy az egyik ember csak úgy, s annál inkább tud boldogulni, minél rosszabbul alakul a másik ember sorsa. Ez a felismerés Adlernél sajátos értelmezésre találva abban a formában válik elméleti rendszere gondolati alapjává, hogy minden embert határozott cél vezérel személyi sorsának formálásában, mégpediglen a másokon való „felülkerekedés” célja. Ez az állítólagos cél minden pillanatban ott lebeg az ember szeme előtt, ez határozza meg „életvonalát” és „élettervét”, következképp az ember személyiségének mibenléte is csak ennek a törekvésnek az alapján érhető vagy ismerhető meg. Pontosabban, a személyiség pszichológiai megragadásának lehetőségére azoknak a kisgyermekkori élményeknek a feltárásában rejlik, amelyekből — sokszor nem is tudatosuló — kisebbségi érzéseink fakadnak. Mert hogy a személyiségünknek sajátos jelleget adó „célratörésre” voltaképpen úgy kell tekintenünk, mint a bennünk rejlő kisebbségi érzések kompenzációját szolgáló erőfeszítésre.

Adler konceptiójával kapcsolatban Horváth György helyénvalóan jegyzi meg, hogy mivel Adler távol áll a társadalmi folyamatok és jelenségek törvényszerűségeinek megértésétől, hiába alapozza elméletét konkrét tapasztalati anyagra, az egyén és környezete viszonyának, a pszichikum szociális természetének magyarázataként szükségképpen csak mesterkéltné konstrukciókkal szolgálhat.

Talán arra való tekintettel, hogy Freud munkássága viszonylag jól ismert, Horváth György nem értékeli részletekbe menően a freudi életművet. Elsősorban azokra az eredményekre hivatkozik, amelyeket a mélylélektan — Freud meglátásai nyomán — bizonyos típusú neurózisok és pszichózisok gyógyítása terén elért. Kétségtelen, hogy Freud érdemei e téren elvülhetetlenek, de talán nem ártott volna néhány szót ejteni egyéb zseniális megsejtéseiről sem. Nem is annyira az ismeretterjesztés szemszögéből, mint inkább a lehetséges polémiákra vetve fényt. Hogy csak egyetlen példát említsünk. Annak ellenére, hogy az emberek többségének Freud nevééről a szexualitás jut eszébe, s hogy a pszichológia e

téren sokat köszönhet Freud elméletének, tulajdonképpen máig sincs tisztázva kellőképpen, hogy e kérdéskör korszerű megközelítéséhez Freud tanaiból még milyen támpontokat nyerhetnénk. Ideje volna már például a kultúrával magyarázott szexuális lefojtások és kiéletlenségek koncepciója mögött a nemek intézményesített viszonyából fakadó, sorsformáló meghatározottságainkra ismernünk. S ha ekként szexuális életünk jellegzetes tüneteire, nemcsak mint lefojtott ösztöneink következményeire tekintünk, hanem intézményesen fenntartott viszonyaink beíró ellentmondásaira ismerünk bennük, közelebb kerülünk mindjárt a személyi sorsok szerveződésének alapvető meghatározottságaihoz is. De mivel Horváth György egyszerűen átsiklik a termékeny eszmecsere efféle támpontjai fölött, nem hat feltétlenül meggyőzően „a freudizmust a marxizmussal összebékíteni igyekvők” rovására elejtett megjegyzése.

A másik rebellis tanítvány, Jung, mindenekelőtt típusánával vált közismertté. Tanítása jogos szempontokat tartalmaz annyiban, amennyiben a különböző típusok az egyén és a környezet, az én és a világ viszonyának valamilyen megoldási modelljét képviselik. Más kérdés, hogy Jung típusai az elvont általánosság olyan szintjét jelentik, amelyből nem lehet az objektum—szubjektum viszony létbeli összefüggéseinek alapjaira ismerni.

Szerzőnk jelentős figyelmet szentel Szondi Lipót tanításának. Nyilván nemcsak azért, mert egy világhírű magyar pszichiáterről van szó, hanem mert Szondi végső soron nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy a személyi sorsformálódás értelmezésének új elméletével egyszersmind a mélylélektan különböző irányzatait is egységbe foglalja. S noha, mint Horváth György megjegyzi, Szondi elméletének kiindulópontjai egy ilyen szintézishez alkalmatlannak bizonyultak, koncepciójában mégis van néhány figyelmet érdemlő mozzanat.

Szondi szerint az emberi sors bizonyos választások révén formálódik, mégpedig elsősorban a pályaválasztásban, szerelemben, barátságban... A meglátás önmagában, véve helytálló, a hozzá fűzött magyarázat azonban már kevésbé az. Szondi ugyanis ezeket a sorsformáló választásokat, vagyis a fontos döntési helyzetben tanúsított magatartásokat a „családi tudattalanból” származtatja, a felmenő ősök bennünk öröklődő latens génjeire vezeti vissza. (A „családi tudattalan” révén, a freudi „egyéni tudattalan” és a jungi „kollektív tudattalan” mellett, a mélylélektan ki egészül tehát egy új titokzatos fogalommal.) S minthogy az öröklött génstruktúra igen összetett — mondja Szondi —, általában többféle, olykor egymással ellentétes sorslehetőségeket hordozunk magunkban. Az örökletesen és aktuálisan erősebb sorsformák domináns szerephez jutnak, ámde ez nem jelenti azt, hogy a családi tudattalan örökletes anyagában feszülő sorslehetőségekből — az ellentmondások feloldásával vagy különböző sorslehetőségek integrálásával — nem tudnánk új sorsot konst-

ruálni magunknak. Többnyire azonban ezen új „választott sorsunk” és öröklött „kényszersorsunk” szorításában zajlik életünk.

Az ősök által ránk szabott „kényszersorsok”, illetve az ellenük való lázadás gondolatának éppenséggel volna értelmezhető magja, ha Szondi ezt azokra a viszonyokra értené, amelyek életformaként egy várható sorsot ránk szabnak. Mint ahogy önmagában véve helyes meglátás volna az is, hogy sorsunk formálása végső soron választásainkon múlik. Szondinál azonban a „sejtek magrendszerében” lokalizált ösztönök és hajlamok kizárják annak lehetőségét, hogy sorselméletét a társadalmi valóságra vonatkoztathassuk.

A mélylélektan személyiségkoncepcióinak értékelésében megfigyelhető tömörséggel és célszerűséggel foglalkozik Horváth György más személyiségelméletek bemutatásával is, kezdve a perszonalizmuson és mezőelméleten, a különböző rétegelméleteken, faktoranalízisen és biológiai foganatású elméleteken keresztül a dinamikus és interakciós személyiségelméletekig, hogy végül a sort bezárja a szovjet pszichológián belül fellelhető személyiségfelfogások ismertetésével. Ezek értékelésével, lévén hogy véleményünk közel áll a szerző képviselte állásfoglalásához, nem is fárasztanánk olvasóinkat. Mindössze annyit jegyeznénk meg, hogy imponáló az az okfejtés, ahogyan Horváth György rövid utalásokkal helyre teszi a különböző felfogásokat, irányzatokat, kiemelve a hasznosítható gondolatcsirákat az elméletileg tarthatatlan konstrukciókból. Persze, óhatatlan, hogy sok esetben jól ismert dolgokról beszéljen, kritikai reflexióival „régí igazságokat fedezzen fel”, mint ahogy megkerülhetetlen az is, hogy olykor meg bővebb kifejtést igénylő gondolatokat a kelleténél rövidebben intézzon el. Ezt azonban aligha vethetjük szemére, hiszen mindenkit egyaránt fenyeget ennek veszélye, aki vállalja, hogy következetesen bejár egy összetevőiben távolról sem egyaránt ismert széles témakört.

Külön kell viszont szólnunk a szovjet pszichológián belüli vitákról, illetve Horváth György ezzel kapcsolatos állásfoglalásáról, mert szerzőnk személyiségkoncepciójának elméleti pilléreit itt kell keresnünk.

A szovjet pszichológia alapvető és általános jellemzőjeként Horváth György a pszichikum társadalmi meghatározottságának gondolatát emeli ki, mint ami alapvetően befolyásolja a személyiség kérdésének megközelítését, és persze a lehetséges válaszadást is. Szerzőnk azonban nem hallgatja azt sem el, hogy a személyiség fogalmát illetően nincs egyetértés az eminens szovjet pszichológusok között. Annak ellenére sincs, hogy törekvéseik és célkitűzéseik lényegüket tekintve, közösek: egyaránt vallják, hogy a személyiség fogalmának (definíciójának) az ember társadalmi meghatározottságát kell kifejeznie. Ezen belül azonban természetesen viták folynak arról, hogy az ember társadalmi meghatározottságainak mely mozzanataira milyen hangsúly essék. Nem mintha a szemé-

lyiség végérvényes definíciója volna a cél. Ellenkezőleg, az efféle elvárások és törekvések veszélyeire a szovjet pszichológusok eleve figyelmeztetnek. Mindenekelőtt arra hívják fel figyelmünket, hogy a lehető legtökéletesebb definíciótól sem szabad remélnünk, hogy az egyenlő mértékben rávilágíthat a pszichikum társadalmi meghatározottságának valamennyi fontos vonatkozására. Mint ahogy óva intenek attól is, nehogy éppen a „tökéletes” definíció révén váljanak megkerülhetővé az emberi élet kellőképpen nem exponált, de kutatásra szoruló problémái. Más szóval, a szovjet pszichológusok szeretnék megkerülni a demagógia és üres frazeológia jól ismert veszélyeit, amelyek miatt már éppen elég vérveszteség érte eddig is a marxista igényű pszichológiai törekvéseket.

A személyiség mibenlétének meghatározására irányuló törekvések a szovjet pszichológián belül nagyjából két koncepció köré csoportosíthatók. Rubinstein és Leontyev nevével fémjelezhetnénk a két irányzatot. Noha mindketten a marxizmus gondolatrendszerére alapoznak, a személyiség lényegi mivoltának meghatározásában az ember társadalmiságának más-más aspektusára esik náluk a hangsúly.

Rubinstein már a harmincas években írt munkáiban megfogalmazta alaptételét, mely szerint „a személyiség lényege a társadalmi viszonyok összessége”. És ebben a definícióban bizony Marx gondolatainak sematikus értelmezése szemet szűrőan van jelen. Így van ez annak ellenére is, hogy — amint azt Horváth György megjegyzi — Rubinstein számára a személyiség fenti definíciója inkább kutatási szempont, mintsem pszichológiai fogalom. Horváth megjegyzése helytálló, azzal a megszorítással, hogy Rubinstein számára nem is maradt más választás, mint hogy kutatási szemponttá nyilvánítsa meghatározását, miután azt pszichológiai kategóriaként hasznosítani nem tudta. S nem is tudhatta, hiszen a meghatározás alapjául szolgáló marxi 6. Feuerbach-tézis lényegét képtelenség a konkrét empirikus egyének személyi mibenlétére vonatkoztatni, lévén az az ember elvont lényegére utaló filozófiai kategória. Ettől függetlenül Rubinstein helyesen érzékeli, hogy a pszichológiának a szóban forgó tézisből volna mit hasznosítania s hogy ez a marxista tézis nyújthat a személyiség mibenlétének felismeréséhez kulcsot. Más lapra tartozik, hogy ennek előfeltételeként a tézis árnyalt explikálására van szükség, amitől Rubinstein eltekintett. Ő a maga részéről a kérdést úgy oldotta meg, hogy ragaszkodva az ember elvont lényege marxi meghatározása és a személyiség fogalma azonosságához, egyszerűen kinyilvánította: nem is arról van szó, hogy „a személyiség fogalma társadalmi és nem pszichológiai kategória”, hanem hogy a személyiség a maga egészében, mivel „nem pszichológiai képződmény”, nem is lehet a lélektan tárgya (id. H. Gy.). Persze, ez nem jelenti azt, hogy a személyiségnek egyáltalán nem volnának olyan pszichikus aspektusai, amelyek kizárólag a pszichológia hatáskörébe tartoznak.

Munkásságának későbbi szakaszában, Rubinstein a személyiséget ennek ellenére mégis pszichológiai fogalomként használja. Igaz, valamelyest más tartalommal. A személyiség itt már azoknak „a belső feltételeknek egységbe fonódó összegévé” (id. H. Gy.) válik, amelyen keresztül a külső hatások megnyilvánulnak. A személyiségnek ezzel az újabb definíciójával Rubinstein a materialista determinizmus jól ismert tételének szeretett volna érvényt szerezni. Csakhogy a „belső feltételekre” és „külső hatásokra” való elméleti alapozás éppoly sematikus és bizonytalanra tette személyiségkoncepcióját, mint azt megelőzően a 6 Feuerbach-tézis közvetlen értelmezése.

Rubinstein végül is élete végéig nem tudta a személyiség mibenlétének kérdését megnyugtatóan lezárni. S mint Horváth György jelzi, még posztumusz kötetében is találunk utalásokat, amelyekből ennek a bizonyult elméleti problémának teljességgel új megközelítési módja sejlik föl. Ennek fényében Rubinstein a végső megoldást „az emberi élet ontológiájának” vizsgálatától remélte. Ami egyébként — ha arra gondolunk, amire bevezetőnkben már utaltunk, hogy ti. az ember életének társadalmi tartalmát, illetve annak gondolati reflexióit misztifikálja önmön személyiségeként — a személyi sorsformálódás kielégítő magyarázatához nagyon is szükséges előfeltételnek látszik.

A szovjet pszichológián belül a másik irányzat, a Leontyev-féle személyiségelemélet Vígotszkij elméleti hagyatékára támaszkodik. Elvileg annak két legfontosabb tételét volna hivatott szintetizálni. Egyfelől azt, hogy a személyiség struktúrájának alapja — mint ahogy a személyiség valamennyi magasabb pszichikus funkciója is — az interiorizálódott társas viszony, s másfelől, hogy a pszichikum kialakulása és annak mindenkor formálódása a munkatevékenységhez kötött. Az emberi lét eme kétfajú elemzési sémáját — amelyből, mint láttuk, Rubinstein kizárólag az elsőre alapozott — Leontyev úgy véli meghaladhatónak, ha az *elemzés egységeként* a tárgyi tevékenységet állítja középpontba. S erre Leontyevnek meg is van minden jogalapja, hiszen — termékeny munkássága legfőbb eredményeként — éppen ő tárta fel és ő tette meggyőzővé számunkra, hogy a pszichikum törzsfejlődése és egyedi fejlődése egyaránt tárgyi tevékenységben realizálódik. Leontyev szerint a személyiség mibenlétét is a tárgyi tevékenységben lehet megragadni, lévén hogy az ember — Marx termelés fogalmának pszichológiai szinonimájaként — tárgyi tevékenységhez kötve létezik és alakul, ezen át formálja környezetéhez fűződő (természetüket tekintve társadalmi) kapcsolatait és önmagát is.

Aligha vonható kétségbe, hogy a „tárgyi tevékenység” kulcsot jelent az emberi élet, vagy konkrétan, a személyi sorsformálódás számos összefüggésének feltáráshoz és tisztán látásához. Ámde kizárólag a „tevékenység rendszereként”, az „ismeretek és képességek struktúrájaként”

értelmezett személyiség, érzésünk szerint, éppúgy magán hordozza a sematizmus veszélyét, mint ha fordítva a személyiség „interiorizálódott társas viszony” jellegétől s e viszonyok megélésének egyszerűségétől elfogultan a tárgyi tevékenységben realizálódó élet feltételeiről és kötöttségeiről feledkeznénk meg. Egyszóval, mi a magunk részéről — szemben Horváth Györggyel, aki fenntartás nélkül azonosul Leontyev álláspontjával, s annak jelzett alapállásából bontja ki saját személyiségkoncepcióját — nem tartjuk kielégítőnek a személyiség mibenlétének egyoldalúan a tárgyi tevékenység aspektusából történő magyarázatát.

Mindaddig, amíg Horváth György a személyiség értelmezésének különböző irányzatait ismerteti, elvi alapállása kifejezésre jut anélkül is, hogy erre külön hangsúlyt kellene fektetnie. Amint rátér saját személyiségelmélete ideológiai alapjainak kifejezésére, paradox módon, éppen alapállásának ezt az imponáló határozottságát veszti el.

A kérdésnek szentelt fejezet, a marxista alapokat bizonyítani hivatott idézetektől és tézisektől, gondolatilag inkább töredezetté, mintsem meggyőzővé válik. Túlságosan is érződik rajta Horváth György szándéka, hogy ti. koncepcióját Marx személyiségelméletébe ágyazza. S éppen ez ad okot újabb fenntartásokra.

Mért érzi szükségét Horváth György annak, hogy koncepcióját Marxig igazolja vissza, annak ellenére, hogy a Leontyev-féle személyiség-felfogás, számára, elméletének fontos világnézeti vonatkozásait eleve tisztázta?

Kézenfekvőnek látszik a magyarázat, hogy Horváth György személyiségelméletének viszonylag új mozzanatához, az „öntevékenység” fogalmához keresett Marx munkáiból támpontokat.

Elemzését az „emberi lényeg” fogalmán kezdi, amellyel kapcsolatban — mintegy a rubinsteini személyiségmeghatározás tarthatatlanságára utalva vissza — megállapítja, hogy méltánytalanság volna Marx szavait korrigálnunk és új értelmet adnunk fogalomhasználatának. Vagyis, hogy Marx 6. Feuerbach-tézisének gondolati tartalmát semmiképpen sem szabad „az egyes egyén erkölcsi és pszichikai arculatára” vonatkoztatnunk. És ebben teljes mértékig igaza van, csak hogy szerzünk ezzel, mint aki efelől lelkiismeretét megnyugtatta, végérvényesen túl is teszi magát Marx 6. Feuerbach-téziséen. Helyette mást ajánl. „A személyiség marxi felfogásának vizsgálatában” — írja — sokkal termékenyebbnek és célszerűbbnek bizonyul, ha a Gazdasági-filozófiai kéziratokban szereplő *élettevékenységnek*, mint szintén nembeli specicsnek, az értelmezéséből indulunk ki. Aminek természetesen nincs semmi akadálya, legfeljebb azzal kell tisztában lennünk, hogy az élettevékenységre alapozó elemzés éppúgy nem zárja ki a 6. Feuerbach-tézis explikálásának lehetőségét és szükségességét, mint ahogy a Gazdasági-filozófiai kéziratokból a személyiségre vonatkozóan kapott eredmény sem mondhat ellent a téziséből levonható

következtetéseknek. Más szóval, lévén a marxizmus egységes gondolatrendszer, értelemszerűen a személyiség mibenlétének felismeréséig többféle úton-módon juthatunk el, attól függően, hogy az ember társadalmi meghatározottságai közül melyik mozzanatot választjuk elemzésünk kiinduló tételül. Feltéve persze, ha nem hisszük, hogy Marxnak van kidolgozott személyiségelmélete, amit szövegeinek újraértelmezésével kell felismernünk. Szerzőnket ugyan kifejezetten nem lehetne megvádolni ezzel a szemlélettel, de okot adhat félreértésre az a meggyőződése, hogy „a személyiség marxi felfogását” a Gazdasági-filozófiai kéziratokban véli felismerni. Természetesen, nem a Gazdasági-filozófiai kéziratok hasznosítható támpontjai ellen van kifogásunk, hanem azt szeretnénk nyomtatékosan leszögezni, hogy Marxnak, bármennyire is hiányoljuk mi ezt, nincs a pszichológia számára *közvetlenül hasznosítható* személyiség fogalma. Éppúgy nincs, mint ahogy a pszichológia terén egyéb kutatási eredményei sincsenek, lévén hogy munkássága idején a pszichológia mint tudomány még nem is létezett. Ezért elhibázott törekvés mindenáron Marx megfogalmazásaiban kapaszkodni, „Marx személyiségelméletét” idézetekből összeillőzni. Helyette, ha ez mégoly kockázatosnak látszik is, meg kell próbálnunk a marxizmus szellemében gondolkodni, a problémáinkra, megfelelő marxi tétel híján is, megoldást találni. Nemcsak a személyiség mibenlétére vonatkozóan; az emberi élet szerveződéséről és minőségéről meghatározó objektum—szubjektum viszony számos kérdése vár még ezenkívül megválaszolásra.

De végül is, ami e kérdésben perdöntő volna: Horváth György az öntevékenységek fogalmát, személyiségkonceptiójának alapját, a Gazdasági-filozófiai kéziratokból vett idézetekből nem tudja megnyugtatóan kibontani. Nem tudja ezt a fogalmat olyan egyértelmű tartalommal felruházni, ami a személyiség meghatározásában ellentmondás nélkül használható volna. Nem mintha fejtegetései nyomán, pontosabban a Marx-idézetek alapján, ez a fogalom nem telítődne bizonyos gondolati tartalommal. Kétségünk az iránt támad, hogy vajon ez a tartalom — miként azt Horváth György állítja — azonos-e „az egyéni emberi lényeg” legfőbb sajátosságaival. Mert bár elvont szinten igaz az, amit szerzőnk, Marx nyomán, állított, hogy ti. az ember lényege az ő „szabad tudatos élettevékenysége”. De kérdéses, hogy ezt a tételt, a maga elvont igazságával, lehet-e közvetlenül az ember személyiségére vonatkoztatni. Lehet-e azt az egyes ember meghatározásaként elfogadni? Szerzőnk ugyanis ezt állítja. „Az egyes embernek lényege, amiben személyisége megmutatkozik, az ő egyedi »szabad tudatos tevékenysége«. (...) »öntevékenysége«” (65. old.).

Csakhogy ennek a definíciónak nem sok gyakorlati értéke van. Túl azon, hogy az emberiség többsége személyiségét ekként ma még nemigen

definiálhatja, a személyiségnek ez a meghatározása elméletileg is feloldhatatlan ellentmondásokat tartalmaz.

Mert hogyan is lehetne az egyes ember lényegét az ő „szabad és tudatos tevékenységében” — öntevékenységében — megragadni, ha ez a szabad és tudatos tevékenység az osztálytársadalmakban úgyszólván nem is tud megnyilvánulni? S nemcsak az osztálytársadalmakban, de az önszervező élet, a maga teljességében, realizálódhat-e ma még bárhol is?

Ezekkel a gyakorlati élet részéről felmerülő kérdésekkel egyébként Horváth György éppúgy tisztában van, mint mi. Hisz maga írja, hogy az emberek többsége számára a legfontosabb tevékenység ma még kényszerjellegű; hogy az öntevékenység mellékes területre, az ember életének időben is csak kisebb részére szorul vissza. Sőt, ehhez hozzáteszi azt is, hogy az öntevékenység háttérbe szorulása „az egyén kiüresedését, »absztrakttá« válását” vonja magával. A tulajdonképpeni kérdés élet azonban Horváth György elüti azzal, hogy az öntevékenység elvesztésének történelmi szükségszerűségéről beszél. Arról, hogy csak az anyagi élet termelésének átmeneti kényszerjellege teremtheti meg azokat a feltételeket (termelőerők magas fejlettségi szintje, megfelelő anyagi bázis), amelyek az egyéniség — majdani — korlátlan kiteljesedéséhez nélkülözhetetlenek.

Nem vitatjuk, hogy az ember(iség) lényege, az emberi lét egyik legfőbb ismérve „a tárgyi világ megmunkálásában”, az egyetemes termelőtevékenységben nyilvánul meg. Az sem kétséges, hogy a munkavállalás sokféle kényszere, kötöttsége történelmileg megkerülhetetlen fázis. De ettől még megválaszolatlan marad kérdésünk: vajon miben fog az ember személyisége „közvetlenül megmutatkozni”, ha a munka kényszerének sokféle kötöttségétől az öntevékeny életre nem nyílik alkalom? Miként lesz magyarázható a sok sorsát elszenvető ember személyisége öntevékenységgel, ha erre nincs is lehetőségük az embereknek?

Ezek az áthidalásra váró ellentmondások szerzőnket belekergetik a nagy történelmi összefüggések értelmezésébe, annak a grandiózus folyamatnak a reménytnyújtó ecsetelésébe, amely remélhetőleg egyszer a munka öntevékenységgé válásához vezet. Csakhogy bennünket, s épp szerzőnk könyvének tárgyából fakadóan, elsősorban nem az elidegenedett munka és vele összefüggően a megnyomorított emberi élet történelmi perspektívája érdekel, hanem konkrétan az, hogy amíg ez a — röpké emberéletekhez képest időtlen — folyamat lezajlik, rendelkezünk-e egyáltalán személyiséggel? És, ha igen, személyiségünk vajon miként alapozódhat öntevékenységünkre?

Nos, Horváth György megkísérel erre is választ adni. Azt írja: bár emberi tevékenységünknek kétségkívül megvannak a maga kötöttségei, ez az objektív helyzet a szubjektum számára végeredményben „igen tág határok közt sokféle tevékenységhez lehetőséget is biztosít” (70. o.).

Ez volna hát az a reménysugár, ami felvillantja előttünk az öntevékeny élet lehetőségét. Vagy másként fogalmazva, szerzőnk korábbi állásfoglalásával szemben kénytelen ennyi „engedményt” tenni, nehogy minden híján az öntevékenységnek teljes egészében megfosszon bennünket személyiségünkötől.

Csakhogynem szerencsés megoldás személyiségünket olyan esetleges mozzanathoz kötni, mint amilyen az egyén számára elvileg hozzáférhető sokféle tevékenység, illetve a sokféle tevékenység közötti választás lehetősége. E gondolatkor nyomán ugyanis könnyen gyökeret ereszt bennünk az a meggyőződés, hogy tulajdonképpen a tehetség, találékonyság és kitartás dönti el, hogy ki milyen perspektívát tud önnön személyiségfejlődéséhez biztosítani. Vagyis, fennáll annak a veszélye, hogy személyiségünket előbb-utóbb önmagából fogjuk magyarázni.

És van itt más is, amiről nem volna szabad Horváth Györgynek megfeledkeznie, amidőn — mintegy utolsó szalmaszálon — a szubjektum számára tételezett sokféle tevékenység lehetőségének gondolatában kapaszkodik meg. Mert ha — mint mondtunk — életünk legfőbb tevékenységeként a munkavállalás kényszere s velejáróan a sokféle kötöttség az emberek túlnyomó többsége számára ma még megkerülhetetlen, akkor ez a körülmény egyszersmind azt jelenti, hogy létformánk a sokféle tevékenység közötti választás elvi lehetősége ellenére sem biztosíthat mindannyiunk számára személyiségünk szabad fejlődéséhez teret. Kevésnek, körülményeik és szerencséjük folytán, persze sikerülhet megszabadulni a kényszerűen végzett munka terhédtől, de személyiségük így módon történő kibontakoztatása és érvényesítése szükségképp másokat kényszerít az individuális élet szintjén perspektívátlan és lélekölő munkák végzésére. A kivételes életutak ne tévesszenek meg bennünket, mert ha az egyéni élet szervezésében személyi ambícióink számára van is bizonyos mozgástér, a fejlődésnek ténylegesen perspektívát nyújtó tevékenységekör valójában kevés. S ha kivételeknek sikerült erre szert tenni, ennek ellenében mások, a többség sorsa válik személytelenné.

Az öntevékenységre alapozó személyiségkoncepció tehát, ha következetesen maradunk értelmezésében, az emberek többségét végül is megfosztaná személyiségétől. Hogy szerzőnk ennek a nyilvánvaló képtelenségnek valamiképpen elejét vegye, újabb „engedményre” kényszerül. Kénytelen magát az öntevékenység fogalmát olyan jelentéssel felruházni, ami látszólag elfedi koncepciójának jelzett megoldatlanságait.

Egyébként e fogalom értelmezésének szerzőnk külön fejezetet szentel, hogy hosszas fejtegetése eredményeként az öntevékenység végül is elveszítse minden határozott jelentését. Ha kezdetben az elejtett megjegyzések még mind arra utalnak, hogy az öntevékenység fogalma alatt a szabadon választott, kedvünk és belátásunk szerint vállalt cselekvő magatartást kell értenünk, a későbbiek folyamán be kell látnunk, hogy a

helyzet megítélése korántsem ilyen egyértelmű. Nem ilyen egyértelmű, mert — mint szerzőnk írja — az „öntevékenység és kényszertevékenység között” a „mindennapi életben nehéz volna merev válaszfalat húzni”, sőt, mivel a „legtöbb tevékenységünkben keverednek a kényszerszabta és az önmagunkból fakadó elemek” (143. old.), a két tevékenységforma közt valójában nem is nagyon lehet különbséget tenni. Hogy ezek után mi értelme van mégis öntevékenységről beszélni, hogy miért szükséges erre a felettébb bizonytalan fogalomra olyan nagy hangsúlyt fektetni, az számunkra rejtély. S annál inkább az, mivel Horváth György az öntevékenység hatósugarát még tovább szélesíti. Szerinte ugyanis, jól lehet csak a sportban és a művészetben lelhető fel „szintiszta öntevékenység”, nincs az a ránk erőltetett kényszermunka, amin, ha ielkiismeretesen végezzük, ne „sütne át” személyiségünk. Vagyis ha bármely kényszertevékenységet kedvvel és odaadással végzünk, ha átéljük, ezzel egyszersmind öntevékenységünk elemeit is belevisszük, s így sikerül személyiségünket is valamelyest „átlényegítenünk”.

Olykor Horváth György maga is érzi az öntevékenység fogalmának spekulatív jellegét, ezért időnként mintegy önmagát is szeretné meggyőzni ennek ellenkezőjéről. Az öntevékenység és kényszertevékenység kategóriái — írja egy helyütt — „nem spekulatív megkülönböztetések csupán, hanem nagyon is tartalmas fogalmak, mert sem társadalmi, sem egyéni szempontból nem közömbös az a jellemző pszichológiai tény, hogy a személyiség számára hol húzódnak tevékenységének szubjektíve is megélt korlátai” (149. old.). E felemás érv ellenére, kulcsfogalmát gyakran kényszerül maga is felcserélni más kategóriákra. Így, többek között a forradalmár, az újító, a nonkonformista magatartás válik az öntevékenység szinonimájává. És éppen ezeknek a fogalmaknak az öntevékenységgel való összevetése és egyeztetése során nyer megerősítést az a feltevésünk, hogy ha túl nagy hangsúly esik személyi tulajdonságainkra magatartásunk értelmezésénél, fennáll annak a veszélye, hogy önmagából magyarázzuk személyiségünket. Szerzőnkre is áll ez, aki a manipulációban és a konformizmusban látja az öntevékenység elvesztésének veszélyét, mely elmarasztalt állapotunkat viszont a dolgokhoz való személyi hozzáállásunkból vezeti le. Megfelelkezve arról, hogy a konformizmusra hajló, gyenge, manipulálható személyiség egy életforma szükségszerű terméke; hogy a konformista a korlátokhoz való végleges igazodásában éppúgy a lét merev intézményességének megszemélyesítője, mint ahogy a manipulált ember is társadalmi viszonyai intézményes túlszervezettségét éli meg és képviseli a maga személyiségével.

Horváth Györgynek nem volna szabad megfeleledkeznie arról, hogy személyi tulajdonságainkat, emberi kvalitásainkat, bármennyire is különálló létre szert tevő pszichikus képződményeknek tűnjenek, nem lehet

függetleníteni azoktól az objektív társadalmi körülményektől, amelyeket ezen emberi minőségeink tulajdonképpen képviselnek és kifejeznek. Következésképp nem lehet cselekvő magatartásunk és döntéshozatalunk lehetőségeit sem elválasztani azoktól a társadalmi folyamatoktól és feltételektől, amelyeket mint szubjektumok közvetlenül megélünk. Az öntevékenység fogalma kelepécét állít: azt a látszatot kelti bennünk, hogy adott társadalmi valóságban lehetséges másként élni, mint ahogy élünk. Hogy az önszervező élet számára van lehetőség, csak éppen személyiségünk — bennünket passzivitásra kényszerítő — korlátait kell legyőznünk. Ami nyilvánvaló képtelenség, hiszen érzés- és gondolatvilágunkkal mindenkor azokra a létfeltételekre reflektálunk, amelyek meghatározzák tudatunk társadalmi tartalmát és személyiségünk mozgási szabadságát. Az öntevékenység fogalmával végül is Horváth György visszacsempeszi azt a kettősséget objektum és szubjektum közé, amit oly gondos körültekintéssel igyekezett koncepciója filozófiai megalapozásánál elkerülni.

Megítélésünk szerint az öntevékenység gondolata szerzőnket azért viszi annyiszor zsákutcába, mert az emberi pszichikumot egyoldalúan és kizárólagosan a tárgyi tevékenységgel magyarázza. Nem veszi figyelembe azt, hogy a személyiség nemcsak tevékenység, hanem viszonyulás is, nemcsak tárgyi tartalom, hanem interiorizált társas viszony is. Más szóval, megfelelkezik a személyiség viszonyjellegéről. S ezzel együtt arról, hogy az ember cselekvési tere és döntési szabadsága alapvetően a társadalmi viszonyok változandóságának és változtathatóságának függvénye. Hogy tehát egy öröklött létforma — és a hozzá kötődő érzés- és gondolatvilág — áttörésére akkor nyílik alkalom, amikor a termelési és elosztási viszonyok változásai válságossá teszik azokat a korlátokat, amelyek életmódunkat, tevékenységkörünket, kapcsolatainkat és kötődéseinket meghatározzák.

Horváth György számára a személyiségnek ez az aspektusa nem teljesen idegen. Olykor maga is nagy hangsúlyt fektet erre. Így például amikor József Attila és Ady kapcsán azt írja, hogy e két költő lényegében véve ugyanazt a társadalmi rendszert merőben másként élte meg, egyik a forradalomtól terhes korban, a másik az ellenforradalom tobzódása idején. Az ő esetükben világosan látja, hogy a tudatukban, érzelmeikben lezajló változások, „a cselekvésre mozgósító vagy cselekvést bénító” hangulathullámzások, a társadalmi makrofolyamatok bonyolult kicsapódásai.

Ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy szerzőnk képzeletét túlságosan is megragadta a tevékenység fogalmában rejlő személyiségértelmezési lehetőség ahhoz, hogy a személyiség viszonyjellegének kellő figyelmet tudna szentelni. S nemcsak erről van szó: tulajdonképpen tartozko-

dott is attól, hogy e kérdéskörbe mélyebben belemenjen. Ugyanis arra gondolt, hogy ha a személyiséget társadalmi viszonyaiból próbáljuk megérteni, ha tehát viszonyjellegét helyezzük előtérbe, ez „könnyebben tereli a mechanikus személyiségfelfogások irányába a gondolkodást, mint a valóságos élettevékenységből kiinduló személyiségelmélet” (135. old.). Szerintünk viszont az, hogy személyiségfelfogásunk mechanikus lesz-e vagy sem, egyáltalán nem azon múlik, hogy tárgyi tevékenységében avagy alanyi viszonyaiban ragadjuk-e meg a személyiséget, hanem hogy a valóságbeli összefüggéseket dialektikusan értelmezzük-e, vagy sem. A dialektikus látásmód viszont már eleve kizárja annak lehetőségét, hogy a tárgyi tevékenységet leválasszuk személyi viszonyaink szövődésének folyamatától, hogy személyiségünk tárgyi tartalmát szembehelyezzük viszonyaink élményreprezentációjával.

A tárgyi tevékenység, ha mégoly alapvetően fontos fogalma is a pszichikum korszerű magyarázatának, önmagában „szűknek” bizonyul ahhoz, hogysem átfoghatná a személyiség minden fontos sajátosságát. Mivel pedig Horváth György kizárólag erre a fogalomra támaszkodik, ez megkerülhetetlenül egyoldalúvá teszi személyiségkoncepcióját.

Sokkal szerencsésebb lett volna — amire egyébként eredeti állásfoglalása lehetőséget is kínált —, ha a marxizmus gondolköréből kiindulva megpróbálja egyforma figyelmet szentelve a két veterán — Rubinstein és Leontyev — állásfoglalásának, közelíteni és szintetizálni a két koncepció érdemi magvát. Hiszen esetükben nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy akár az egyik, akár a másik gondolkodó nagyot tévedett, hogy alapvetően melléfogott volna, hanem hogy más-más aspektusát ragadták meg ugyanazon valóságmozzanatok. De amíg egyikük a viszonyokban való lét sematikus gondolatát, másikuk a tárgyi tevékenység fogalmát juttatta kizárólagos szerephez, s csak erre redukálta személyiségkoncepcióját. Holott csakis ezeknek az egyaránt reális és jogos valóságelemeknek a kölcsönös egymásra vonatkoztatásától lehetne az emberi pszichikum és vele a személyiség kérdéskörének megnyugtató magyarázatát remélnünk.

Horváth György azonban ezt a termékenynek ígérkező dialógust nem vitte a szintézisteremtés irányába tovább. Megelégedett azzal, hogy a pszichikum tárgyi tevékenységjellegének kifejezésében következetesen Leontyev gondolatkeretében marad. Ámde ezt a következetetességet is úgy kell elképzelnünk, hogy a kérdéskörnek szentelt fejezet tulajdonképpen kellőképpen ki nem fejtett Leontyev-tételekből és -idézetekből áll. S ennek eredményeként, végül se Leontyev koncepciójáról nem kapunk átfogó képet, se Horváth György elképzelése nem válik egységessé és világossá a szükséges mértékig.

Mindenesetre elméletének ily módon — tézisekből és idézetekből — összeálló plakettjén a személyiség bizony eléggé élettelen gondolatkon-

strukcióvá válik. De ha eltekintenénk is attól, hogy a kellőképpen ki nem érlelt, személyes meggyőződés nem formált gondolatok ismertetése szükségképpen töredezettséggel jár, s hogy a saját meggyőződés hiányát ellensúlyozó túlméretezett „szakirodalmi megalapozás” inkább terjengőssé, mint lényegretörővé teszi az eszmefuttatást, a kizárólag tárgyi tevékenységre, illetve öntevékenységre, alapozó személyiségfelfogás akkor is csak „egydimenziós” emberrel szolgálhat. Az egyoldalúan tárgyi tevékenységre alapozó személyiségelmélet ugyanis, noha összefüggéseiben és tartalmi vonatkozásaiban helytállóan ragadja meg a személyiség sokféle vonatkozását, az embert elevenségében, átélő minőségében, másokhoz való tartozásában s e kötődések érzelmi-gondolati sokszínűségében nem tudja megragadni. És az ember így nemcsak „egydimenzióssá”, de az elsajátított tárgyi tartalom megmerevedett struktúrájává válik. A tárgyi tevékenységre redukált szubjektum, ha szem elől tévesztjük azt, hogy az ember tevékenysége révén tulajdonképpen önnön természetét jelentő alanyi viszonyulásainak bonyolult hálózatát tartja fenn és realizálja, szükségképp kelti valamilyen struktúra vagy rendszer gondolatát.

Ennek hatása alól szerzőnk sem tudja kivonni magát, s könyvében A személyiség mint rendszer címen egész fejezetet szán e kérdéskörnek. Ami végeredményben azért lehet meglepő számunkra, mert hogy szerzőnk korábban elhatárolta már magát attól a szemlélettől, hogy a személyiség fogalma mögött, bármilyen formában is, önállóan létező s a maga törvényszerűségei szerint fejlődő dolgot tételezzünk. Helyette helyénvalóan azt hangsúlyozta, hogy a személyiségmeghatározás által voltaképpen egy fogalmat illesztünk a valóság bizonytalanul körülhatárolt jelenségkörére. Mely jelenségkör — tehetnénk hozzá — legtágabb értelmében egyértékű személyi létezésünkkel. A rendszer viszont eléggé stabil képződmény ahhoz, hogysem azt, a fentiek értelmében, a személyiség magyarázó elveként elfogadhassuk.

Persze, Horváth György ezúttal is megteszi a maga óvatos rendszárbályait, és kijelenti — pontosabban, idevonatkozó citátumokkal érzékelteti —, hogy a személyiség egyértelmű rendszertani leírására vagy meghatározására képtelenség volna vállalkozni. Képtelenség volna azért, mert hogy — annyi más fogalomhoz hasonlóan — a rendszer fogalma sem egyértelmű. Mindazonáltal — mondja a személyiség rendszerként való felfogása jogos és tartalmas, amennyiben kimutatható „a személyiséget rendszerré formáló rendszerteremtő tényező” (179. old.). Ennek nyomába ered, és azt kutatja, hogy személyi megnyilvánulásainkban, ami nála leginkább tárgyi tevékenységet jelent, „hogyan válik az egyes tett az egész részévé, hogyan illeszkedik rendszerbe” (uo.).

Könyvének ez a fejezete érezhetően erőteljesebb a korábbiaknál is. Horváth György itt szinte teljes mértékben átadja a szót azoknak a szerzőknek, akik ilyen vagy olyan vonatkozásban hozzájárultak a „cél-

rairányuló tevékenység” gondolatkörének kibontakozásához. A természetben megnyilvánuló — állítólagos — célrairányultságból és tervszerűségből kiindulva, az ösztönök és motívumok fogalmának elemzésén át eljutunk a tervek és távlatok fogalomköréig. És ha az egyes terveket — mondja szerzőnk — úgy képzeljük el, mint amelyek „nem függetlenek egymástól, hanem átfogóbb tervekbe — távlatokba — illeszkednek, s ezek is *távlatok rendszerévé* állnak össze, akkor megtaláljuk azt a rendező elvet, mely tevékenységeinket belső összefüggésbe hozza, életünket egységessé teszi, öntevékenységenket rendszerbe fogja: személyiséggé alakítja” (206. old.). Vagyis az idézet szellemében a személyiséget afféle tökéletes önmegvalósító rendszernek kell elképzelnünk, amely tudatosan és tervszerűen határol be egy emberéletet, s következetesen annak megvalósítására tör. Ez az elképzelés azonban megint nem egyéb, mint a kivételes helyzetű és személyi ambícióikban szerencsével járó emberek modellje. Amely modell azonban, az emberek többségének sorsára vonatkoztatva, aligha állja ki a gyakorlat próbakövét. De még a „nagy emberek” önmegvalósító életét tekintve is, ha jobban utánagondolunk, beláthatjuk, hogy sokkal törékenyebb sorsok ezek, mint ahogy azt az „értelem- és rendezőelv”-re alapozó személyiségkoncepció feltételezné. Hiszen tőlük majdhogynem teljesen független körülmények döntenek el azt is, hogy erőfeszítésük és célratörésük eredményeként végül is jutalmuk dicsősége avagy fõvesztés lesz-e.

Persze megvan annak az oka, amiért Horváth György kénytelen a személyiségre rendszerjellegének gondolatába kapaszkodni. A „részrendszerek rendszerként” tételezett személyiség ugyanis olyan spekulatív kategória, amely a konkrét személyi viszonyok társadalmi szövõdésének és beisõ megélésének fel nem ismert összefüggését helyettesíti. Mivel Horváth György figyelmen kívül hagyja az egyén személyi viszonyokban realizálódó létét, nem követi nyomon a tevékenység által történõ átszervezõdését, az életviszonyoknak ezt a szervezõdését és ennek eredményét kénytelen spekulatív kategóriával magyarázni.

Minden személyiségelmélet, amely a célratörés vagy az értelem- és rendezõ elv kategóriájára támaszkodik, kénytelen olyan absztrakcióval dolgozni, amely elvonatkoztat az ember személyi és társadalmi létének legfontosabb összefüggésétõl. Ennek tisztán látása nélkül viszont óhatatlanul dualista módon közelít az életszervezõdés objektum—szubjektum viszonylatának kérdésköréhez.

Hiába a féligazság, hogy személyiségünk terveikben valósul meg, ha bizonytalan válasszal szolgálhatunk arra vonatkozóan, hogy mi maga ez a terv. Ha azt a rejtélyes „én” akaratának és törekvésének véljük, tehát önmagunk tükörébõl származtatjuk, s nem személyi viszonyaink fenntartásának és formálásának — léthez való igazodásunknak — gondolati elõfeltételét látjuk benne. S hiába hangsúlyozzuk, hogy életünk

tevékenységünk rendszere, ha erről a tevékenységrendszeréről megint úgy beszélünk, mint ami teljesen tőlünk függene, nem gondolva arra, hogy tevékenységünk kényszerében társadalmi létviszonyaink jutnak kifejeződésre.

A személyiség fogalma bevezetésének akkor van értelme — írja Horváth György —, ha ennek mint öntevékenységi rendszernek bizonyos állandóságot, stabilitást tételezünk. Hogy ezzel a személyiséget megint leválasztja és önállósítja az ember társadalmi viszonyokban realizálódó lététől, most és itt kevésbé törődik. Fontosabb ennél számára, hogy az ember öntevékenységét rendszerbe szervező tervek és távlatok gondolatköre, a személyiség eme feltételezett stabilitásával, megalapozást nyerjen. E kérdést illetően azonban vele szemben Sartre-nak adunk igazat, mármint abban, hogy a stabil és zárt rendszer helyett a személyiség nyitott a megváltozás és az „újjaszületés” lehetőségei felé, s hogy a döntési helyzetek előre-nem-láthatósága miatt cselekvéseit sem lehet valamilyen zárt rendszerű sémára visszavezetni. Nem bennünk a rendszer, nem belőlünk — személyiségünkben — fakad az állandóság és stabilitás, hanem azoknak a viszonyoknak a függvénye ez, amelyeket megélünk, amelyekben egyáltalán léteünk. Az állandóság, vagy annak kényszere, inerciaja — ami kétségkívül jellemző ránk — létformánk sajátja. Ennyiben tehát „rendszerre merevülésünk” társadalmi törvényszerűségeknek van alávetve.

Bár szerzőnk a személyiség „rendszerre szerveződésének” elvétől nem tud megszabadulni, olykor kitűnő példákkal illusztrálja, hogy mennyire nem ettől függ személyi sorsunk szerveződése. Így például szemléletesen mutat rá, hogyan játszik el Raszkolnyikov hónapokig egy valószínűtlen gondolattal, mígnem az egy véletlen során új értelmet nem kap, „valószerűvé nem válik a lehetőség, bizonyossá a szándék”. Ugyanígy, helyesen mutat rá Lewin nyomán, hogy az akarat nem választható le, nem szigetelhető el attól a „cselekvésgéztől”, amelyben a döntés létrejön. Bár itt megint érthetőbb és követhetőbb volna, ha a személyi viszonyaink változásaiban érlelődő cselekvési alternatívákban látná a döntési szituációkat. Annál is inkább, mivel maga is hasonló következtetésre jut, amidőn azt írja: „a döntési készség, a rizikóvállalás stb. nem annyira elvont és állandó személyiségtulajdonság, mint inkább a *situációnak a függvénye*” (232. old.). Annak a szituációnak a függvénye — tehetnének hozzá —, amely nem egyéb, mint a személyi viszonyainkba beálló tartalmi változás.

A személyiség és öntevékenység fejezetei gyengülő sorrendben követik egymást. A személyiség kialakulása címet viselő már tankönyvszintre süllyed. Szerzőnk zömében pszichológiai közhelyeket sorakoztat fel, amelyek sem járulnak hozzá a könyv alapproblémájának kifejtéséhez. Ellenkezőleg, túl azon, hogy a szerzői vélemények seregsem-

létébe itt is belefárad az olvasó, a korábban kibontott, gondolatilag hasznosítható anyagra a pszichológia meddő ismeretanyaga rakódik. Lehetetlenné téve ezzel a felszínre hozott összefüggések céltudatos továbbgondolását. S amit szintén nem hallgathatunk el, a fejezet végén az emberi sokoldalúság eszményéről és az emberi teljességről írottak már-már az üres demagógia határát súrolják.

Könyvének utolsó fejezetében szerzőnk helyénvalóan bírálja a különböző személyiségteszteket s magát a személyiségtipológiát. Kifogásolja például, hogy a különböző tipológiák személyiségtulajdonságainkra úgy tekintenek, mint a személyiség valamiféle állandó jellemzőire. Holott, mint írja, „amikor a személyiség jellemzésekor tulajdonságokat adunk meg (ahogy az ún. személyiségtesztek eredményét is tulajdonságjelzőkben kapjuk: introvertált-extrovertált, kreatív, rigid stb.), akkor elvonatkoztatunk attól a tevékenységszituációtól, amelyre a tulajdonságjelző vonatkozott, és ezáltal érvényét — jogosulatlanul — minden más tevékenységszituációra is kiterjesztjük” (280. old.).

S végül könyvének befejező részében újra felszínre kerülnek Horváth György személyiségkoncepciójának már jelzett hiányosságai.

„Az, hogy milyen lesz a személyes lehetőségek mozgástere később, és hogy a lehetőségei közül a felnőtt mivel és hogyan fog élni — írja mintegy összegezőként —, az jórészt eldőlt már a gyermekkorban és ifjúkorban. Elvben ugyan mindig fennáll a lehetőség a változásra és a változtatásra. De később, amikor a tevékenység-öntevékenység már rendszerre állt össze, egyre nehezebb az átformálódás” (301. old.).

Bár sok igazság van abban, amit ír, annak az adott formában való megfogalmazásával mégsem lehet egyetérteni. Az idézetből ugyanis egyértelműen az cseng ki, hogy a személyiség rendszerre merevedése a továbbformálódás legnagyobb akadálya. Holott, mint mondtuk, s itt szeretnénk ezt ismét hangsúlyozni, a valóságban más a helyzet: az élet-helyzet rögzülése váltja ki a személyiség rendszerjellegének látszatát, illetve annak kényszerét. S persze, hogy eldőlt már gyermek- és ifjúkorban leendő felnőtt életünk. De ennek titkát sem személyiségünkben kell keresni, hanem a személyiségünket meghatározó körülményekben. Családunk anyagi helyzete, társadalmi presztízse, leendő sorsunkhoz való hozzáállása, a számunkra javallott és elérhető hivatás, a majdani élettárs, a lakáskörülmények stb. mindez eléggé számottevően „beleszól” életvitelünk tartalmának és formájának alakulásába. Márpedig személyiségünk, mint jeleztük volt, nem más, mint ennek a tartalomnak és formának a megélése. S ha az önmegélés élményét követhetetlenül sok szálon kuszálják, bogozzák is ismeretkörünkéből, érdeklődésünkéből, családi helyzetünkéből stb. fakadó kötődéseink, ei nem fedhetik azt az igazságot, hogy alapvetően élettevékenységünk társadalmi tartalma és

---

az ezzel járó létforma az, ami megszabja egyéni életünk jellegét s ezen belül személyiségünk milyenségét.

S mivel Horváth György az öntevékenységre alapozó személyiségkonceptiójával végül is az élettevékenységnek ezt az esszenciális jelentőségét szándékozott kiemelni, törekvését hordozó munkája, kisebb-nagyobb hiányosságai ellenére is, minden figyelmet megérdemel.